

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ**

**УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО:
МОНІТОРИНГ СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН**

Випуск 6 (20)

Київ 2018

О. Жуленьова, Т. Любива Особливості зміни ідентичностей в Україні: до і після Революції гідності.....	82
В. Резнік Динаміка кількісного співвідношення проросійськи та проєвропейськи зорієнтованих громадян України	91
І. Бекешикіна Члени громадських об'єднань як суб'єкти громадянського суспільства	105

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

А. Арсеєнко МВФ в Україні: бійтеся данаїців, що приносять дари	112
О. Рахманов Ставлення українців до приватизації засобів виробництва: детермінанти легітимності.....	121
В. Буткалюк Ставлення населення України до приватизації як ключового елементу структурних перетворень вітчизняної економіки.....	131
Т. Петрушина, І. Соколовський Соціологічні показники стану ринку праці України: актуальні проблеми та виклики	139
О. Іващенко Ринкові перетворення на селі: нерівні можливості чи обмежувальні умови?	148
О. Іваненко Соціальний захист населення: траєкторія змін	156
І. Буров Трудова міграція як наслідок соціально-економічної політики України 2014–2018 рр.	166
Т. Петрушина Соціологічний вимір трудової міграції в Україні	172
О. Стегній Трансформація ідентичності як соціальний засіб адаптації в умовах масових міграцій.....	179

ДИНАМІКА КІЛЬКІСНОГО СПІВВІДНОШЕННЯ ПРОРОСІЙСЬКИ ТА ПРОЄВРОПЕЙСЬКИ ЗОРІЄНТОВАНИХ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ

Встановлено, що мовні та геополітичні уподобання зумовлює чинник проросійської зорієнтованості. Виявлено: а) чисельне переважання проросійськи зорієнтованих над проєвропейськи орієнтованими впродовж 2000–2013 рр.; б) 20% переважання проєвропейськи зорієнтованих над проросійськи зорієнтованими після 2013 р.

Ключові слова: орієнтація, геополітика, мова, розмежування.

Установлено, что языковые и геополитические предпочтения детерминирует фактор пророссийской ориентированности. Выявлено: а) численное преобладание пророссийски ориентированных над проевропейски ориентированными на протяжении 2000–2013 гг.; б) 20-процентное преобладание проевропейски ориентированных над пророссийски ориентированными после 2013 г.

Ключевые слова: ориентация, геополитика, язык, размежевание.

The data of the annual nationwide survey “Ukrainian Society” show that a respondent’s pro-Russian orientation is the factor determining their language and geopolitical preferences. Over the 2000–2013 period, citizens with pro-Russian attitudes numerically predominated. Since 2013, by contrast, the proportion of pro-European respondents has been about 20 percent higher than that of pro-Russian ones.

Keywords: orientation, geopolitics, language, divide.

Підставами соціального розмежування в сучасному українському суспільстві є геополітичний європейський або євразійський напрям інтеграції його та статус російської мови в Україні. Мінливість відсотків відповідних орієнтацій у масовій свідомості спостерігається на підставі даних соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України (рис. 1–3).

Після 2014 р. можна зауважити подобу певної синхронності у мінливості відсотків уподобань за цими трьома показниками – “Союз Росії й Білорусі” (рис. 1), “Євросоюз” (рис. 2) та

Розділ перший

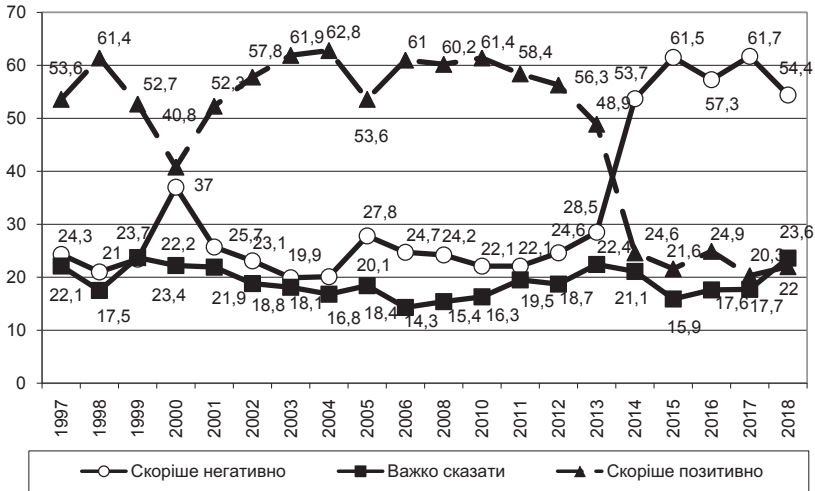

Рисунок 1. Динаміка розподілу відповідей на запитання “Як Ви ставитесь до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусії?” (% до кількості опитаних)

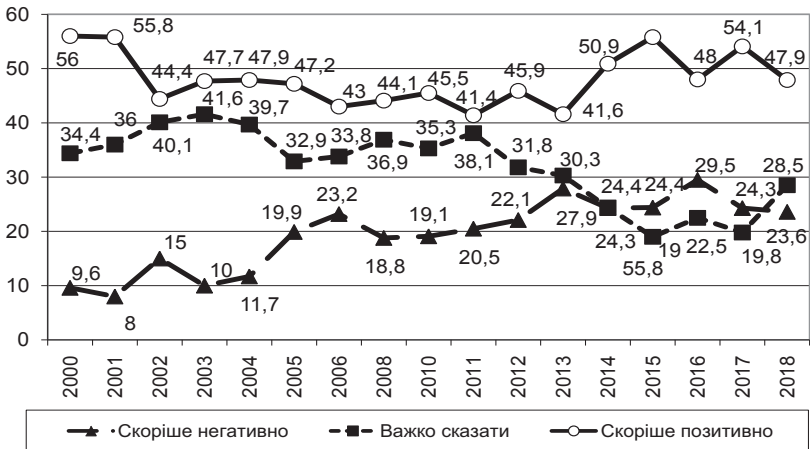

Рисунок 2. Динаміка розподілу відповідей на запитання “Як Ви ставитесь до вступу України до Європейського Союзу?” (% до кількості опитаних)

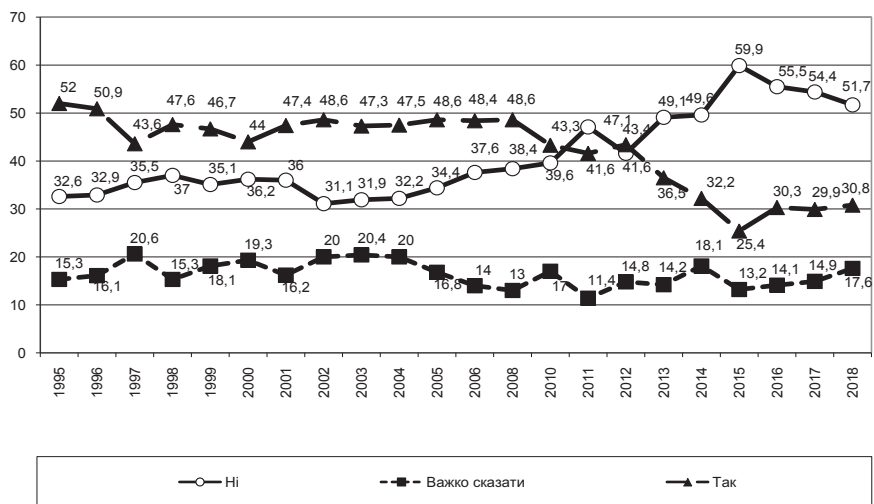

Рисунок 3. Динаміка розподілу відповідей на запитання "Чи вважаєте Ви за необхідне надати російській мові статусу офіційної в Україні?" (% до кількості опитаних)

"Російська мова"¹ (рис. 3). Виразнішу синхронну мінливість виявляють суто геополітичні орієнтації (рис. 1 і 2), менш виразну – геополітичні, з одного боку, та мовні – з другого (рис. 3). Можливе припущення, що зауважену вибіркочку спорідненість їх мінливості після 2014 р. зумовлює якийсь спільний чинник. Спробу його статистичного моделювання вже здійснено раніше [2, с. 71–72]. Наразі таку спробу відтворено із розширенням емпіричної бази моделювання за рахунок долучення нових даних моніторингових досліджень Інституту соціології НАН України за 2017 та 2018 рр. Відтак припущення про спільний латентний чинник, що зумовлює певною мірою синхронну мінливість мовних і геополітичних уподобань після 2014 р., тестувалося за допомогою експлораторного факторного ана-

¹ У формулюванні запитання цього показника йдеться про надання російській мові статусу офіційної в Україні. Цей статус може розумітися як статус державної мови, статус регіональної мови, статус мови національної меншини або статус мови міжнаціонального спілкування. Різні опитувані могли мати на увазі усі ці різні статуси мови, коли відповідали ствердно або заперечували. Але відповіді опитуваних у підсумку показують, що будь-яке підвищення статусу російської мови в Україні наразі відповідає або суперечить їхнім бажанням.

лізу. Процедурі факторизації підлягали безпосередньо вимірювані показники мовного та геополітичних уподобань (рис. 1–3). При цьому позиціям їх шкал відповідали такі значення балів: а) показник “Союз Росії й Білорусі” (рис. 1): 1 бал – “скоріше позитивно”, 2 бали – “важко сказати”; 3 бали – “скоріше негативно”; б) показник “Євросоюз” (рис. 2): 1 бал – “скоріше негативно”, 2 бали – “важко сказати”; 3 бали – “скоріше позитивно”; в) показник “російська мова” (рис. 3): 1 бал – “так”, 2 бали – “важко сказати”; 3 бали – “ні”.

Факторний аналіз кореляційної матриці цих показників за методом головних компонентів здійснений на масивах соціологічних даних моніторингу за 2000–2018 рр. Значення критерію адекватності вибірки Кайзера – Мейера – Олкіна (КМО) підтвердили застосовність факторного аналізу до всіх цих вибірок. Тест сферичності Барлетта вказав на цілковиту прийнятність відповідних даних для проведення факторного аналізу. У результаті на кожному річному масиві даних було виокремлено один фактор із власним значенням більше одиниці та часткою поясненої дисперсії більше 50%, що дало підстави обрати для інтерпретації виключно 1-факторну модель (табл. 1).

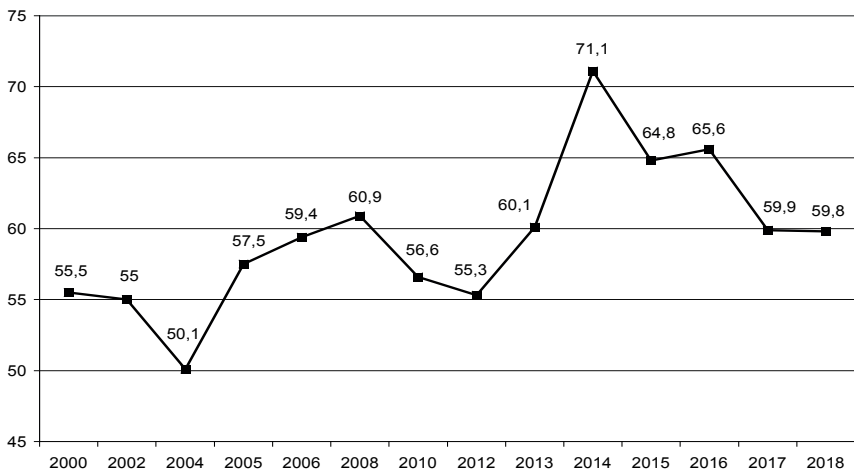
Одиночні фактори, що виділені у межах кожного масиву даних моніторингового опитування окремого року, здебільшого значно корелюють із усіма трьома безпосередньо вимірними показниками моніторингу, на основі яких вони побудовані. Тобто ці одиночні фактори структурно подібні. Можна припустити, що на масивах даних опитувань кожного року виявлено єдиний латентний чинник, який зумовлює мовні та геополітичні уподобання опитуваних. Два із трьох цих показників безпосередньо фіксують міри проросійських орієнтацій опитуваних – їхні позиції щодо “російської мови” та “союзу Росії і Білорусі”. Відтак виявлений латентний чинник можна концептуально інтерпретувати як “проросійську орієнтованість” опитуваних, що буває більшою або меншою й визначає відповідні їх мовні та геополітичні уподобання. Отже, припущення про зумовленість цих уподобань спільним чинником загалом підтвердилося. Мінливість потужності дії цього чинника в часі можна оцінити на підставі окремого унаочнення динаміки частки поясненої ним дисперсії (рис. 4).

Частка поясненої 1-факторною моделлю дисперсії сягає 60-відсоткового рівня у 2006–2008 та 2013–2018 рр., а також пере-

Таблиця 1

Матриці факторних навантажень 1-факторної моделі
(метод головних компонентів)

Рік опитування	Безпосередньо вимірювані показники			Частка поясненої дисперсії, %	Об'єкти аналізу, n
	Російська мова	Союз Росії й Білорусі	Євросоюз		
2000	0,818	0,846	0,531	55,5	1798
2002	0,825	0,834	0,524	55,0	1781
2004	0,809	0,811	0,441	50,1	1783
2005	0,817	0,812	0,629	57,5	1795
2006	0,840	0,817	0,638	59,4	1800
2008	0,821	0,838	0,671	60,9	1795
2010	0,820	0,823	0,589	56,6	1793
2012	0,785	0,805	0,628	55,3	1788
2013	0,737	0,825	0,762	60,1	1790
2014	0,811	0,871	0,847	71,1	1782
2015	0,783	0,830	0,801	64,8	1755
2016	0,822	0,848	0,757	65,6	1798
2017	0,781	0,817	0,721	59,9	1753
2018	0,784	0,809	0,724	59,8	1800

**Рисунок 4. Динаміка частки поясненої дисперсії
1-факторної моделі проросійської орієнтованості (%)**

вищує цей рівень у 2014–2016 рр. Спільне тло для цих двох часових відтинків – політична криза та дочасна конфліктна зміна влади. У 2007 р. Прем'єр-міністр України В. Янукович та очолювані ним уряд і правляча парламентська коаліція втратили владу внаслідок дострокового припинення повноважень парламенту Президентом України В. Ющенком та за підсумками дочасних парламентських виборів. У 2014 р. Президент України В. Янукович і контрольовані ним уряд та правляча парламентська коаліція втратили владу внаслідок масового громадського збурення після ухилення від підписання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. Якщо у 2007 р. було знайдено мирний вихід із політичної кризи, то у 2014-му її розв'язування було обтяжене репресивним насиллям правоохоронних органів проти громадських активістів Євромайдану, сепаратистськими заколотами та військовою інтервенцією Росії в Криму та на Донбасі. Отже, 1-факторна модель проросійської орієнтованості може певною мірою відображати та пояснювати загострення політичних криз у сучасному українському суспільстві.

Зокрема, унаочнення динаміки мір сили зв'язків виявленого латентного фактору проросійської орієнтованості із без-

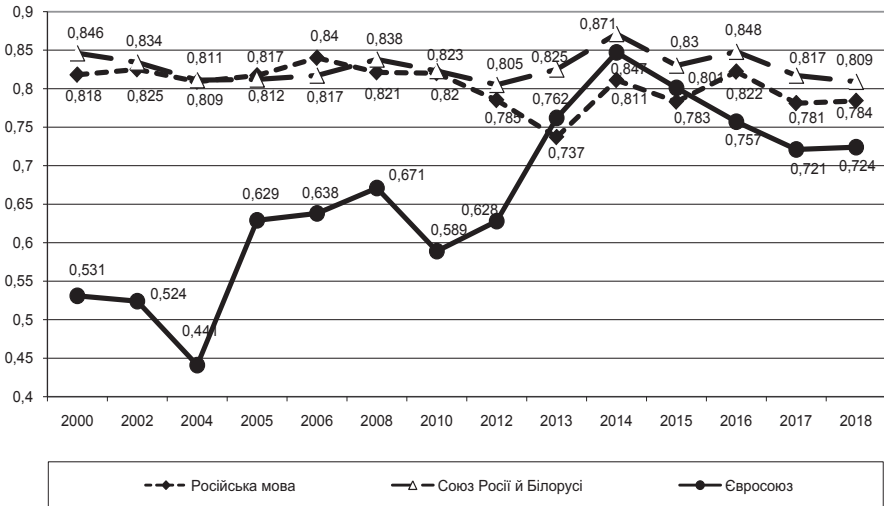

Рисунок 5. Динаміка матриці факторних навантажень 1-факторної моделі проросійської орієнтованості

посередньо спостережуваними показниками мовних та гео-політичних уподобань опитуваних увиразнює спостережені тенденції (рис. 5).

Упродовж усього часу спостережень виявлений фактор був здебільшого найсильніше пов'язаним із орієнтаціями на “російську мову” та “союз Росії і Білорусі”. Ця обставина, власне, й дає підставу інтерпретувати цей чинник як “проросійську орієнтованість” опитуваних. Натомість сила його зв'язку із орієнтацією на “Євросоюз” була порівняно слабшою у 2000–2012 рр., помітно зростала у 2012–2014 рр. і, зокрема, навіть перевищила силу зв'язку його із орієнтацією на “російську мову” у 2013–2015 рр. Спостережені тенденції можна інтерпретувати так. До 2012 р. інституційне зближення України із Європейським Союзом мало радше вірогідний характер і не викликало особливого занепокоєння громадян. Натомість

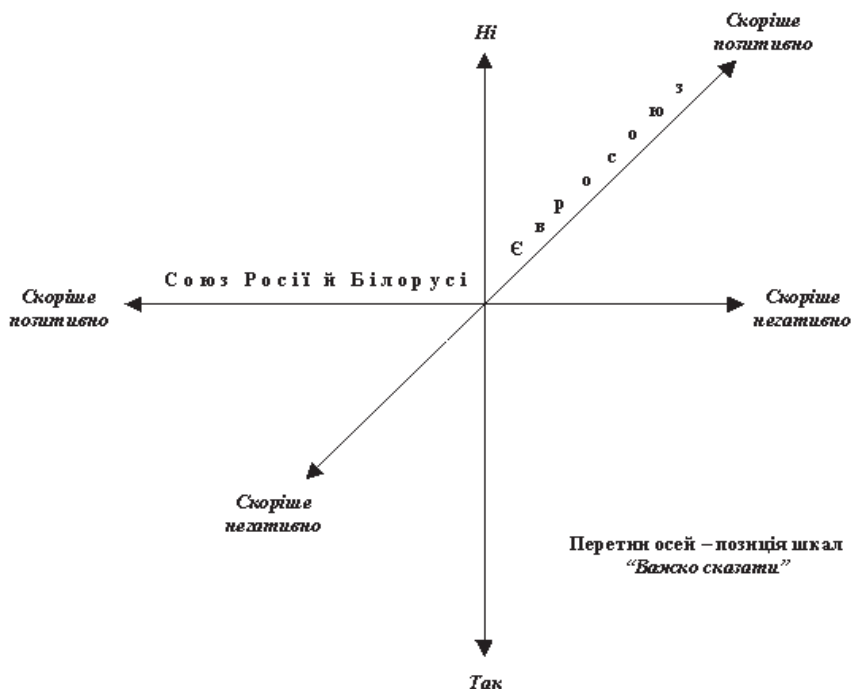

Рисунок 6. Модельований 3-вимірний простір мовно-геополітичного самовизначення опитуваних

громадська стурбованість долею цієї угоди зросла у 2013–2015 рр., коли настала черга її підписання і набуття чинності. З вирішенням цього питання гострота сприйняття його у масовій свідомості загалом дещо знижувалася у 2015–2018 рр.

З'ясування особливостей диференціації опитуваних за мірою їхньої проросійської орієнтованості має враховувати зумовлювання цим чинником локалізації їх в умовному просторі самовизначень, що його моделюють шкали вихідних показників (рис. 6).

Горизонтальні осі-виміри цієї просторової моделі становлять шкали показників геополітичних орієнтацій опитуваних. Перетин цих горизонтальних осей утворює своєрідну “площину” геополітичного (цивілізаційного) самовизначення опитуваних. Таке самовизначення може бути: а) виключно однозначним – передбачати орієнтацію на “союз Росії і Білорусі” та виключати орієнтацію на “Євросоюз” або навпаки; б) менш однозначним – поєднувати орієнтацію “союз Росії і Білорусі” / “Євросоюз” із позицією невизначеності “важко сказати” щодо альтернативного геополітичного напрямку; в) відсутнім – у випадку вибору середньої позиції шкал “важко сказати”; г) амбівалентним – поєднувати водночас орієнтації на “союз Росії і Білорусі” та “Євросоюз”. Вертикальну вісь-вимір становить шкала показника самовизначення щодо статусу “російської мови” в Україні. Перетин цієї осі із двома іншими довершує модель 3-вимірного простору класифікації опитуваних за мірою проросійської орієнтованості їх.

Спробу такої класифікації шляхом швидкого кластерного аналізу (метод К-середніх) здійснено раніше [2, с. 73–75]. Тобто процедура кластеризації була застосована у просторі шкал безпосередньо вимірюваних показників мовного та геополітичних уподобань (рис. 1–3, 6). При цьому позиціям шкал даних показників відповідали такі ж значення у балах, як і (вказані вище) при процедурі факторизації їх. Наразі таку спробу кластеризації відтворено із розширенням емпіричної бази моделювання за рахунок долучення нових даних моніторингових досліджень Інституту соціології НАН України за 2017 та 2018 рр. У такий спосіб отримано класифікацію у вигляді 2-кластерного рішення (табл. 2).

На кожному масиві даних опитувань 2000–2018 рр. виокремлено по 2 кластери, що внутрішньо однорідні та суттєво

Таблиця 2

Результати кластерного аналізу: наповненість кластерів, класифіковані та некласифіковані об'єкти (опитувані), n

Рік спостереження	Наповненість		Класифіковані об'єкти	Об'єкти, що залишилися поза класифікацією
	Кластер 1	Кластер 2		
2000	957	841	1798	12
2002	737	1044	1781	18
2004	724	1059	1783	17
2005	1095	700	1795	5
2006	781	1019	1800	0
2008	756	1039	1795	6
2010	843	950	1793	7
2012	1001	787	1788	12
2013	787	1003	1790	10
2014	726	1056	1782	18
2015	659	1096	1755	47
2016	720	1078	1798	4
2017	1118	635	1753	47
2018	1068	732	1800	0

відмінні між собою. У рішеннях із більшими кількостями кластерів останні виявилися порівняно менш внутрішньо однорідними і менш відмінними між собою. Інтерпретація отриманих 2-кластерних змінних кожного року можлива на основі порівняння фінальних центрів їх кластерів – середніх значень (балів) безпосередньо вимірюваних вихідних показників кластеризації для кожного кластера (табл. 3).

Кластери кожної змінної дуже помітно відрізняються один від одного не лише за цим параметром. Їх відмінності більше увиразнюють кростабуляції отриманої змінної, що фіксує 2-кластерне рішення кожного року, із безпосередньо вимірними вихідними показниками. Результати відповідних тестувань на масивах даних опитувань 2000–2016 рр. наведено в: [2, с. 91–99]. Аналогічне тестування на масивах даних опитувань 2017 і 2018 рр. теж показало такі відмінності між кластерами.

Зокрема, опитувані одного із кластерів здебільшого (а) згодні із необхідністю надання російській мові статусу офіційної

Фінальні центри кластерів, М
(діапазон шкал вихідних показників: 1–3 бали)

Рік	Російська мова		Союз Росії й Білорусі		Євросоюз	
	Кластер 1	Кластер 2	Кластер 1	Кластер 2	Кластер 1	Кластер 2
2000	1,30	2,62	1,32	2,69	2	3
2002	2,65	1,24	2,40	1,13	3	2
2004	2,80	1,20	2,12	1,20	2	2
2005	1,31	2,72	1,23	2,55	2	3
2006	2,84	1,17	2,28	1,14	3	2
2008	2,82	1,23	2,35	1,13	3	2
2010	2,81	1,20	2,17	1,10	2	2
2012	1,30	2,84	1,22	2,28	2	3
2013	2,81	1,59	2,52	1,23	2,69	1,70
2014	1,39	2,71	1,51	2,84	2	3
2015	1,44	2,90	1,71	2,82	1,65	2,71
2016	1,43	2,80	1,53	2,85	1,52	2,63
2017	2,74	1,42	2,86	1,66	2,68	1,65
2018	2,74	1,43	2,80	1,63	2,63	1,68

в Україні, (б) позитивно ставляться до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі, (в) неспроможні визначитися зі ставленням у 2000–2012 і 2014 рр. та негативно ставляться у 2013 і 2015–2018 рр. до вступу України до Європейського Союзу. Переважні відповіді на два із трьох запитань (рис. 1 і 3) тут можна трактувати як прихильність до можливої легалізації мовно-культурного та запровадження нормативно-інституційного² впливів Росії в Україні. Відтак орієнтованість опитуваних цього кластеру визначена як суто проросійська.

Натомість опитувані другого із кластерів здебільшого (а) заперечують необхідність надання російській мові статусу офіційної в Україні, (б) негативно ставляться до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі і (в) позитивно – до вступу України до Європейського Союзу. Переважні негативні відпо-

² Потуга та ресурси Росії забезпечують їй очевидне й зрозуміле всім домінування та втілення її власних національних інтересів у союзному утворенні на кшталт “союзу Росії й Білорусі” та на рівні його наднаціональних нормативних засад.

віді на запитання двох зазначених показників (рис. 1 і 3) можна трактувати як неприйняття імовірної легалізації мовно-культурного та запровадження нормативно-інституційного впливів Росії в Україні. З огляду на переважне уподобання інтеграції України в Європейський Союз (рис. 2) орієнтованість опитуваних цього кластеру позначена як проєвропейська.

Таким чином, 2-кластерне рішення узагальнює і полярно диференціює відповіді опитуваних на запитання безпосередньо вимірюваних показників (рис. 1–3). Ця змінна виокремлює дві категорії опитаних: а) проросійськи орієнтованих; б) проєвропейськи зорієнтованих. На зламі 2013–2014 рр. співвідношення часток цих категорій опитуваних кардинально змінилося (рис. 7).

Після мінливого чисельного переважання проросійськи орієнтованих над проєвропейськи орієнтованими опитуваними впродовж 2000–2013 рр. з 2014 р. почалося 20-відсоткове переважання проєвропейськи орієнтованих над проросійськи орієнтованими опитуваними. Цю кардинальну зміну різниці відсотків можна розглядати як наслідок структурних змін вибірки моніторингу. Зокрема, до 2013 р. включно вибірки

Рисунок 7. Динаміка співвідношення часток проросійськи та проєвропейськи орієнтованих опитуваних (%)

моніторингових досліджень Інституту соціології пропорційно репрезентували всі регіони України. Внаслідок анексії Росією Криму його населення не репрезентоване у вибірках моніторингових досліджень 2014–2018 рр. А через захоплення сепаратистсько-терористичними угрупованнями за підтримки та участі Росії окремих районів Донецької та Луганської областей (ОРДЛО) населення цих районів не репрезентоване у вибірках моніторингових досліджень 2015–2018 рр. У підсумку переважно проросійські уподобання³ значної частки населення України не враховані в останні чотири–п'ять років моніторингових спостережень.

Вельми інформативними є міри однорідності кластерів проросійськи і проєвропейськи зорієнтованих опитуваних (табл. 4).

Йдеться про середній показник, який вимірює відстані кожного опитуваного від центру “його” кластера [1, с. 216–217]. Умовно “відстань” опитуваного від “центру кластера” – “відхилення” мір мовного та геополітичних уподобань цього опитуваного від найтипівіших мір зазначених уподобань у межах даного кластера. Чим менші такі відхилення у межах кластера, тим більша його однорідність. Для зручності інтерпретації тенденцій динаміки середніх відстаней від центру для двох кластерів унаочнено (рис. 8).

У 2000 та 2005 рр. не спостережено значущої відмінності в однорідності кластерів проросійськи та проєвропейськи зорієнтованих опитуваних за їхніми мовними та геополітичними уподобаннями. У 2002–2004 та 2006–2012 рр. більш однорідним за цими уподобаннями був кластер проросійськи зорієнтованих, а в 2013–2018 рр. – кластер проєвропейськи зорієнтованих опитуваних⁴. Однорідність кластеру проєвропейськи зорієнто-

³ Серед усіх опитаних у АР Крим (n = 91) під час моніторингового опитування 2013 р.: а) 73,6% вважали за необхідне надати російській мові статусу офіційної в Україні; б) 80,2% були прихильними до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі; в) 23,1% позитивно ставилися до вступу України до Європейського Союзу. Серед усіх опитаних у Донецькій та Луганській областях (n = 281) під час моніторингового опитування 2014 р.: а) 72,6% вважали за необхідне надати російській мові статусу офіційної в Україні; б) 66,4% були прихильними до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі; в) 10,8% позитивно ставилися до вступу України до Європейського Союзу.

⁴ У 2014–2018 рр. йдеться про опитуваних, що репрезентують думку громадян України на контрольованій Українською державою території.

Таблиця 4

**Динаміка середніх відстаней
від центру для двох кластерів, М**

Рік спостереження	Проросійськи орієнтовані			Проєвропейськи орієнтовані			Показники дисперсійного аналізу	
	М	n	SD	М	n	SD	F	Значим.
2000	0,95	957	0,34	0,94	841	0,45	0,648	0,421
2002	0,85	1044	0,44	1,06	737	0,36	107,167	0,000
2004	0,87	1059	0,40	1,09	724	0,31	154,147	0,000
2005	0,99	1095	0,42	0,99	700	0,44	0,003	0,958
2006	0,88	1019	0,44	1,09	781	0,39	115,973	0,000
2008	0,87	1039	0,47	1,01	756	0,39	43,217	0,000
2010	0,86	950	0,41	1,10	843	0,38	170,404	0,000
2012	1,00	1001	0,42	1,06	787	0,40	11,147	0,001
2013	1,12	1003	0,36	0,92	787	0,44	110,040	0,000
2014	1,04	726	0,35	0,75	1056	0,47	205,494	0,000
2015	1,26	659	0,41	0,66	1096	0,48	716,659	0,000
2016	1,13	720	0,38	0,80	1078	0,49	235,810	0,000
2017	1,18	635	0,37	0,81	1118	0,51	248,023	0,000
2018	1,11	732	0,37	0,88	1068	0,46	129,558	0,000

ваних опитуваних почала зростати, а кластеру проросійськи зорієнтованих опитуваних – знижуватися ще до подій на зламі 2013–2014 рр. Загалом таке зростання однорідності кластеру проєвропейськи зорієнтованих та зниження однорідності кластеру проросійськи зорієнтованих опитуваних відбулося впродовж 2012–2015 рр. Натомість у 2015–2018 рр. спостерігаються загалом зворотні тенденції: однорідність кластеру проєвропейськи зорієнтованих знижується, а однорідність кластеру проросійськи зорієнтованих опитуваних – зростає. Але наразі зберігається розрив за мірою однорідності кластеру на користь проєвропейськи зорієнтованих опитуваних, що кількісно майже рівний аналогічному розриву за декілька місяців до початку Євромайдану.

Ці зауважені тенденції можна інтерпретувати з огляду на припущення, що більша однорідність (або однаковість) уподобань потенційно сприятливіша для появи спільного бачення можли-

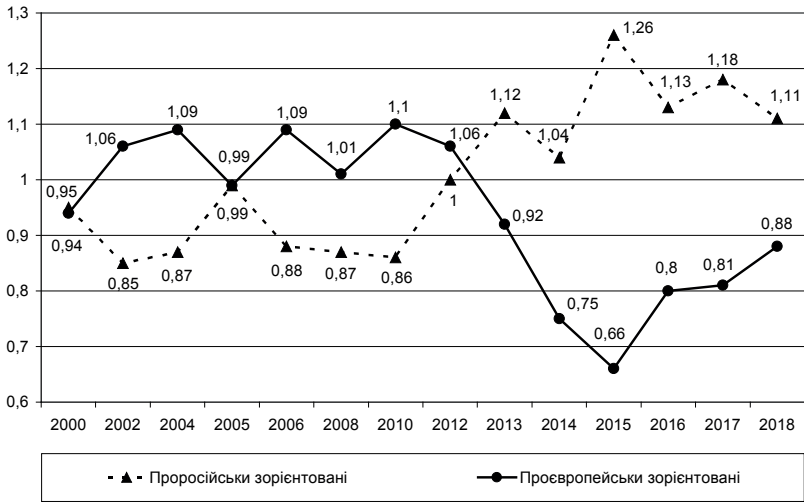

Рисунок 8. Динаміка середніх відстаней від центру для кластерів проросійськи та проєвропейськи зорієнтованих, М

востей їх втілення та схильності до відповідних одностайних дій. З цього погляду малоуспішність Помаранчевої революції можна пояснити більшою одностайністю її проросійськи орієнтованих опонентів порівняно з проєвропейськи орієнтованими прихильниками. Водночас повалення політичного режиму В. Януковича у 2014 р. може пояснюватись більшою одностайністю його проєвропейськи орієнтованих опонентів порівняно із проросійськи орієнтованими прихильниками. На зниження рівня одностайності проєвропейськи орієнтованих опитуваних після 2015 р., імовірно, вплинули чвари між політичними силами, які прийшли до влади після Євромайдану і почали втілювати його гасла, а також повільність і недостатня результативність такого втілення.

Література

1. Крыштановский А. О. Анализ социологических данных с помощью пакета SPSS: учеб. пособ. для вузов. Москва: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2006. 281 с.
2. Резнік В. (Де)легітимація соціального порядку та уподобання щодо модернізації його засад в сучасній Україні: передумови і тенденції. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* 2017. №1. С. 65–102.